

Wojciech Sosnowski

Współczesne losy liczebnika polskiego i rosyjskiego w ujęciu konfrontatywnym

Liczebnik wciąż budzi duże zainteresowanie wśród lingwistów, gdyż od czasów prasłowiańskich ta część mowy i jej odmiana ciągle ulegały dynamicznym na tle innych części mowy zmianom, prowadzącym nawet do utraty form fleksyjnych. Powodów, dla których należy kolejny raz przyjrzeć się sytuacji liczebnika w pierwszych dekadach XXI wieku, jest kilka. Po pierwsze, brak współczesnych wyczerpujących opracowań kontrastywnych na temat liczebnika (dominują prace uwzględniające materiał tylko jednego języka słowiańskiego), po drugie – liczebnik jest ciągle wymieniany wśród tych części mowy, która podlega aktywnym procesom we współczesnych syntetycznych językach słowiańskich, do których zalicza się między innymi wzrost analityzmu (Wałgina 2001; Ziemska 2003; Bryzgunowa 2007; Sosnowski 2011) i wreszcie po trzecie – w XXI wieku mamy do czynienia z tzw. modą na liczby. Zestawienie najważniejszych zjawisk zachodzących w grupie liczebników w języku polskim i rosyjskim w ujęciu konfrontatywnym pozwoli wyodrębnić najważniejsze tendencje obserwowane w tej części mowy.

Prace poświęcone liczebnikowi w języku polskim i rosyjskim (Bogusławski 1966; Feleszko 1980; Czesnakowa 1997; Stąpor 2008; Derwojedowa 2011; Starikowa 2011) charakteryzują liczebnik bez aspektu konfrontatywnego. Na podstawie tych badań i dzięki analizie współczesnego materiału językowego pochodzącego z korpusów jednojęzycznych i paralelnych, współczesnej

prasy i języka środków masowego przekazu oraz języka mówionego można wyodrębnić wspólne tendencje w dwóch językach słowiańskich reprezentujących grupę zachodnią i wschodnią. Reprezentujący grupę południową język bułgarski jest przykładem, że język słowiański może utracić fleksję i stać się językiem analitycznym.

Liczebnik to część mowy, która służy do oznaczenia dokładnej liczby osób i przedmiotów. Ponieważ liczebnik wyraża obiektywną informację pozbawianą emocjonalnego nacechowania, znajduje szerokie zastosowanie w stylu oficjalnym i publicystycznym. Najczęściej w tych stylach liczebnik jest wyrażony za pomocą liczby. Jednak graficzny sposób wyrażania liczb nie jest jedynym obowiązującym czy spotykanym. Autorzy tekstów równolegle stosują zapis wyrazowy, który spotykany jest o wiele rzadziej. To on może stać się przedmiotem badań językoznawców, gdyż tylko zapis słowny pozwala stwierdzić, czy dana forma wyrazu została odmieniona. Dlatego ważne dla badań nad współczesnym stanem liczebnika są wypowiedzi ustne, odczytywanie tekstów zawierających zapis za pomocą liczb. Tylko wtedy można zarejestrować formy danego liczebnika. Fakt zapisu liczebników za pomocą liczb wpływa nieustannie na rozprzestrzenianie się niepoprawnych odmian liczebnika, co staje się obiektem dyskusji w społeczeństwie i przedmiotem badań lingwistycznych. W ciągu ostatnich lat obserwuje się wyraźną modę na liczby. O ile w XX wieku tytuły powieści typu *1984*, polskiego serialu *Alternatywy 4* czy rosyjskiego *17 mgnień wiosny* należały prawie do wyjątków, to obecnie umieszczenie cyfry w tytułach filmów, programów, książek stało się zjawiskiem masowym, np. 12 – film Nikity Michalkowa; 2008 – powieść Siergieja Doronienki; 2017 – powieść Olgi Ślawnikowej; 2048 – powieść Mercy Shelley; film Wonga Kar-Wai 2046; 69 – film Pen-Eka Ratanaruanga; 42 – film Briana Helgelanda; 36 – film Roberta Schwentke; 300 – film Zacka Snydera; 1942 – film Kelwina Tonga; 187 – film Kewina Raynoldsa; powieść Władimira Sorokina *23 000* i wiele innych. Do tej grupy dochodzą jeszcze takie, które oprócz cyfry zawierają inne słowa, np. *1900: Człowiek Legenda* Giuseppe Tornatore; film *Agent 007* czy wreszcie ostatnie polskie hity filmowe *Warszawa 1935* i *1920 Bitwa warszawska*. Już te przykłady zapisu liczbowego tytułów charakteryzuje wieloznaczność ich odczytu: 12 (dwanaście, dwunastu, dwanaścioro?), *Warszawa 1935* (tysiąc dziewięćset trzydzieści pięć, tysiąc dziewięćset trzydziestego piątego?).

Liczebniki nie mogą wyrażać znaczeń przenośnych i w związku z tym raczej nie są używane w znaczeniu metaforycznym. Jedynie w stylu publicystycznym w szczególnych kontekstach liczebnik może być silnym źródłem ekspresji. Szczególny kontekst o zabarwieniu emocjonalnym Irina Golub ilustruje zdaniem: *Великая Отечественная война унесла двадцать миллионов жизней*.

Autorka twierdzi, że nie jesteśmy obojętni wobec danych statystycznych i interesują nas dane o podwyższeniu lub obniżeniu podatków, wskaźniki walki z przestępczością, dane o liczbie zabitych w aktach terrorystycznych. W takich właśnie kontekstach liczebnik, nie tracąc swojej funkcji informacyjnej, staje się ważnym środkiem nasilenia ekspresywności języka (por. Golub 2001).

Dla badań nad liczebnikiem istotnym faktem jest jego ekspresywne użycie w środkach masowego przekazu, gdyż w chwili wzburzenia na drugi plan schodzi jego forma i stąd większe prawdopodobieństwo błędu językowego. Stylistycznie poprawne byłoby odejście od nadużywania liczebników w tekstach nastawionych na odbiór słuchowy, dlatego doświadczeni lektorzy w czasie wykładu grupują dane statystyczne w specjalnych tablicach, aby odbiorca mógł przełączyć się na odbiór wzrokowy. Często można zaobserwować unikanie tych pozycji, w których skomplikowane liczby miałyby znaleźć się w pozycji przypadku trudnego. Badani respondenci (autorska ankieta przeprowadzona na grupie 100 osób w różnych przedziałach wiekowych) proszeni o przeczytanie fragmentów tekstu w języku polskim i rosyjskim zawierających liczebniki mieli kłopoty z ich odmianą. Szczególnie trudne było odtworzenie paradygmatu odmiany liczebnika, co również potwierdzają badania Dalewskiej-Greń (por. Dalewska-Greń 1991) przeprowadzone na użytkownikach języka serbskiego.

Liczne warianty form podawane podczas odczytywania liczebników są niewątpliwie związane z aktywnym rozwojem analityzmu (por. Sosnowski 2011). Według Winogradowa (por. Winogradow 1972) stara technika języka przeczy nowym zasadom rozumienia i wyrażania oderwanych pojęć liczby i ilości oraz podporządkowując się wpływowi myślenia matematycznego, forma liczebników podlega unifikacji. Mowa tu o naturalnym rozwoju języka, jego skłonności do unifikacji.

Andrzej Bogusławski przeanalizował materiał języka rosyjskiego od XVI do XX w. pod kątem rozwoju kategorii liczebnika – studia te pozwoliły stwierdzić, że zasadniczy mechanizm zmian, jakie dotknęły liczebników i połączeń z liczebnikami ma charakter ogólny. Daje się on obserwować we wszelkich (pozafonetycznych) przekształceniach językowych, które nie wynikają ze świadomego (najczęściej ekspresywnego) użycia nowych wykładników określonej treści (por. Bogusławski 1966).

Od czasów prasłowiańskich liczebnik i jego odmiana ciągle ulegały zmianom – zawsze w kierunku uproszczenia. Wywołane to było w dużej mierze skomplikowaną odmianą uzależnioną od rodzaju i grupy liczebników (zbiorowe, główne itp.) oraz obecnością form-wariantów np. w wyborze między liczebnikiem głównym i zbiorowym (por. ros. *два сына* – *двое сыновей*). Badania nad współczesnym liczebnikiem wykazały, że jest to jedna z najtrudniejszych

kategorii gramatycznych dla użytkowników języka i częstokroć rezygnują oni z odmienienia tej części mowy, wybierając inną formę.

Poza licznymi zmianami w deklinacji poszczególnych liczebników, np. przejście liczebnika *jeden* do odmiany miękkiej w języku polskim i słoweńskim i do odmian mniej lub bardziej mieszanych w innych językach, jednym z pierwszych uproszczeń w językach słowiańskich było pozbycie się formy rodzajowej w liczebniku *trzy* i *cztery*, a co za tym idzie kompletny zanik deklinacji w zależności od rodzaju męskiego i żeńsko-nijakiego. Odmiany te zachował tylko język słoweński *trije*–*tri* i *štirje*–*štiri*, ale ogólne tendencje rozwojowe języka wskazują, że i one powinny zaniknąć.

We wszystkich językach słowiańskich z wyjątkiem bułgarskiego i macedońskiego liczebnik posiada fleksyjną kategorię przypadku. W języku serbskim i chorwackim zakres odmienności form liczebnikowych jest na współczesnym poziomie języka znacznie ograniczony. Nie mają odrębnych form przypadków zależnych liczebniki główne powyżej „4”, a znaczne ograniczenie wykazują też liczebniki główne od „2” do „4” i zbiorowe – najczęściej w konstrukcji przymkowej, gdzie przeważa forma mianownika. W badaniach Hanny Dalewskiej-Greń, która ankietowała naturalnych użytkowników języka serbskiego, stwierdza się, że mieli oni kłopoty z odtworzeniem zarówno paradygmatu przymiotnikowego wchodzącego w konstrukcje z tymi formami liczebnikowymi, jak i paradygmatu liczebnikowego (najtrudniejsza okazała się z całego paradygmatu forma celownika). Autorka podkreśla fakt, że ograniczenia w odmianie liczebników widoczne są również w innych językach – np. w potocznym słoweńskim i słowackim (liczebniki zbiorowe), w łuzickim.

Tradycyjnie liczebniki przez językoznawców traktowane są jako imienne części mowy i dlatego zbliża się je z rzeczownikami, a przeciwstawia czasownikom. Historycznie język ukształtował liczebniki w specjalną klasę leksykalno-gramatyczną, która wymagała użycia rzeczowników w dopełniaczu. Na początku liczebnik tracił kategorię liczby, potem rodzaju a teraz nawet – jak pokazuje współczesny materiał językowy – przypadku. Podzielone są też zdania odnośnie do okresu formowania się liczebników w samodzielny część mowy. A analiza współczesnego materiału pozwala stwierdzić, że prawdopodobnie ten proces się jeszcze nie zakończył.

Na podstawie badań bazujących na współczesnym materiale językowym (materiał poddany ekscerpacji przez autora pochodzi z korpusów narodowych, korpusów paralelnych, języka środków masowego przekazu; wypowiedzi ustnych użytkowników języka polskiego i rosyjskiego – około 2000 przykładów zebranych w latach 2003–2013) do aktywnych procesów w dziedzinie liczebnika można zaliczyć następujące zjawiska:

1. Zastąpienie odmiennych form liczebników porządkowych ilościowymi (głównie język rosyjski i częściowo polski);
2. Stopniowy zanik fleksji liczebników (język polski i rosyjski);
3. Zanik odmiany liczebników zbiorowych (język polski i rosyjski);
4. Wypieranie innych przypadków przez tak zwane przypadki proste (mianownik i biernik) (język polski i rosyjski);
5. Zamiana pozycji składniowej, w której liczebnik powinien zostać odmieniony, na pozycję mianownika lub innego przypadku prostego (głównie polski i rosyjski narzędnik);
6. Odejście od odmiany pierwszych członów w liczebnikach zbiorowych.

Irina Golub (por. Golub 2001) podkreśla, że jeszcze na początku XX wieku częściej wybierano wariant z liczebnikiem porządkowym: *пакет из дома номер первый, палатка номер шестая, нитки номер пятидесятый*. Obecnie używa się form liczebników głównych w mianowniku: *Живу в квартире 31 (тридцать один), Ехал поездом 75 (семьдесят пять), Из дома № 1 (номер один)*. W języku publicystycznym proces ten przejawia się coraz częstszym używaniem postpozytywnego liczebnika głównego zapisanego cyframi, a czytanego w formie mianownika: *На Евро-2012 Киев парализуют рекордные пробки* („Glavred” z 25.05.2012); por. pol. *Podczas Euro 2012 czeka nas komunikacyjny horror* („Rzeczpospolita” z 5.08.2012). Wyrażenia te silnie się aktywizują w języku rosyjskim, ponieważ są krótkie.

Podobne wyrażenia stają się coraz bardziej produktywne, ponieważ we współczesnym języku polskim i rosyjskim obserwuje się potrzebę użycia naukowych i technicznych określeń z liczebnikiem, np.: *уран-235, станция Зонд-3*. Rozwój naukowo-techniczny i wprowadzanie coraz nowszych modeli samochodów i samolotów bez zmiany ich nazwy rozwinął to zjawisko zarówno w języku polskim, jak i rosyjskim: samolot – *ИЛ-18, ТУ-154, АН-10*, samochody – *МА3-200, ЗИЛ-164А, FIAT 126р, FIAT 125* oraz nowsze *Peugeot 206, Peugeot 607*, statków kosmicznych – *Восток-1, Луна-3* i innych kategorii: *Формула-1, Грамматика-80*. W kilku z podanych przypadków istnieją warianty z liczebnikiem porządkowym, np. *ТУ сто пятьдесят четыре / ТУ сто пятьдесят четвертый* – w badaniach respondentów w większości przypadków wybierana jest pierwsza forma (autorska ankieta przeprowadzona na grupie 100 osób w różnych przedziałach wiekowych). Użytkownicy języka rosyjskiego wybierają formę krótszą i prostszą z nieodmiennymi formami liczebników głównych. Duże możliwości daje tutaj użycie roku po nazwie, np. *поправки к бюджету 2012 (две тысячи двенадцать)*. W przypadku nazewnictwa samolotów jeszcze w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia

w języku polskim pod wpływem języka rosyjskiego używano następujących określeń na samoloty rosyjskie: *TU sto pięćdziesiąty czwarty*, *AN dziesiąty*. Dopiero po podjęciu decyzji przez PLL LOT o wymianie floty na samoloty zachodniej produkcji w latach osiemdziesiątych zaczęto używać liczebników głównych np. *TU sto pięćdziesiąt cztery*; *Boeing siedem trzy siedem / siedemset trzydzieści siedem* (z wywiadu z Krzysztofem Jaskotem, pracownikiem PLL LOT – autor wywiadu Wojciech Sosnowski, 15 lutego 2013). Respondenci poproszeni (autorska ankieta przeprowadzona na grupie 100 osób w różnych przedziałach wiekowych) o przeczytanie poniższych zdań odczytywali je dwojako. W pierwszym przykładzie zarówno jako *TU sto pięćdziesiąty czwarty* (głównie starsi respondenci), jak i *TU sto pięćdziesiąt cztery*, ale również *TU jeden pięć cztery* (głównie młodszy respondenci):

7 lipca – dokładnie w czasie, kiedy rodzina Rawskich zwiedzała Piazza San Marco w Wenecji, podchodzący do lądowania w Jalcie samolot TU-154 (model specjalny), targnięty nagłym porywem wiatru, wypadł z pasa i eksplodował (M. Wolski, Alterland, 06.2003).

W sąsiedztwie z innymi liczbowymi zapisami odczytywano już liczebnik tylko w formie liczebnika głównego: *TU sto pięćdziesiąt cztery / Boeing siedemset pięćdziesiąt siedem / siedem pięć siedem*:

Stacja kolejki znajduje się w samym centrum kurortu, pięć minut na piechotę od stadionu i kompleksu skoczni. Lotnisko pod Popradem nie należy do dużych, największe maszyny, jakie mogą tam lądować, to TU 154 i boeing 757. Dopiero po wydłużeniu pasa startowego lotnisko będzie mogło przyjmować airbusy A 200. (K. Kawa, Tajemniczy uśmiech Popradu, „Dziennik Polski”, 1998.05.22).

Dla języka rosyjskiego charakterystyczne było częstsze użycie liczebników porządkowych (*Москвич-407 – четвереста седьмой, Мерседес-600 – шестисотый*). Językowi rosyjskiemu była znana konstrukcja z liczebnikiem w przypadkach nazw miejscowości np. *Шереметьево-2, Горки-10*; wydarzeń, miejsca i roku – *Олимпиада-80*; mechanizmu i nomenklatury: *ТУ-154, czołg Т-34*. Ekspansję liczb we współczesnym nazewnictwie podkreśla Maksim Krongauz (por. Krongauz 2011), np. *galeria А-3, клуб Б2, spektakл Доктор-шоу, или Кабаре-03, коктейл Б-52, выставка Электронный вуду-2, program telewizyjny Кремль-9* i nazwy zespołów muzycznych, np. *БИ-2*. Krongauz zaznacza, że te konstrukcje tworzone są pod wpływem języka angielskiego (Krongauz 2011). Należy zaznaczyć, że wraz z zapożyczeniem rozprzestrzenił się też dominujący sposób odczytywania tych konstrukcji za pomocą liczebnika głównego.

O sukcesywnej unifikacji odmiany liczebników może świadczyć stopniowa utrata poszczególnych form liczebnika *сто, сорок i девяносто* w języku ro-

syjskim. Obecnie zachowały się zaledwie dwie formy: pierwsza we wszystkich przypadkach zależnych (oprócz biernika) *ста, сорока, девяносто*, druga w mianowniku i bierniku – *сто, сорок и девяносто*. Pozostałe formy są już archaiczne, ale można je odnaleźć jeszcze w tekstach dwudziestowiecznych, np. u Szołochowa: *Их шесть автоматчиков – вот они, шагают метрах в стах от меня* lub: *Заплатил за штуку по сту рублей*.

Należy zaznaczyć, że zmniejszeniu ilości form sprzyja tendencja do zachowywania dwóch form w paradygmacie liczebników, która przejawia się w opozycji Nom./Acc. a przypadki zależne: *полтора – полтора, сорок – сорока, девяносто – девяносто*. Zachowanie dwóch form liczebnika *сто (сто / ста)* ma wyraźny wpływ na odmianę liczebników 200, 300 i in. oraz pojawianie się form *двухста, двуста, трехста, о шестиста* (Starikowa 2011).

Stopień trudności odmiany liczebników wywołał stopniowe odchodzenie od fleksji i w konsekwencji jej zanik. Na początku to zjawisko było charakterystyczne tylko dla języka potocznego, ale z czasem formy nieodmienne zaczęły przenikać do gatunków pisanych języka.

Oto przykładowe pytania rdzennych użytkowników języka do pracowników poradni poprawnościowej języka rosyjskiego na stronie www.gramota.ru:

– Jak poprawnie powiedzieć: *в течение полутора месяца или в течение полутора месяцев?* / Odpowiedź: *в течение полутора месяцев*.

– Jak poprawnie odmienić liczebnik w zdaniu: *Установить субвенции в сумме сто пятидесяти двух тысяч тенге или сто пятидесяти две тысячи тенге?* / Odpowiedź: *Установить субвенции в размере сто пятьдесят две тысячи тенге и Установить субвенции в размере ста пятидесяти двух тысяч тенге*.

Z pytań tych wynika, że coraz większe grono współczesnych użytkowników języka rosyjskiego ma wątpliwości, co do poprawnego użycia form liczebników.

Trzeba zatem prześledzić wszystkie te punkty z użyciem form liczebnika, w których dochodzi do zmian i unifikacji.

Tendencja do zastępowania form dopełniacza formami przypadku prostego, a konkretnie mianownika, jest aktualna dla liczebników – otóż, jeśli takie wyrażenia znajdują się w pozycji składniowej, w której trzeba będzie odmienić liczebnik, użytkownicy języka będą szukać takiej pozycji, aby całe wyrażenie dało się użyć w pozycji mianownika, np.: zamiast zdania: *Городская библиотека находится рядом с тремя красивыми зданиями* – łatwiej powiedzieć – *Городская библиотека находится там, где стоят три красивых здания*.

Literacka norma języka rosyjskiego wymaga zachowania związku zgody między odmienianym liczebnikiem a następującym po nim rzeczownikiem, np.: *с тремястами рублями*. Coraz częściej jednak następujący po odmienionym

liczebniku rzeczownik przybiera formę dopełniacza: *с тремястами рублей*. Wydaje się, że uzasadnia to tezę, iż rzeczownik po liczebniku w ogóle nie został odmieniony, ponieważ zachował swoją formę wyjściową, por. *тысяча рублей*.

W języku rosyjskim w liczebnikach złożonych porządkowych zestawionych odmienia się tylko ostatni człon, np.: *тысяча девятьсот пятый год*, *тысячи девятьсот пятого года* itp. We współczesnym języku potocznym możemy zaobserwować tendencję do zaniku odmiany liczebnika *тысяча*, np.: *груз массой в тысячу тонн*, ale już częściej *в тысяча пятьсот тонн*.

Poważny problem dla użytkowników języka stanowi użycie i odmiana liczebników zbiorowych i powiązanych z nimi rzeczowników posiadających tylko liczbę mnogą, np. *сутки*, *ножницы*, *сани*. Ponieważ wymagają one użycia liczebnika zbiorowego, to kłopot pojawia się w zestawieniu z liczebnikami typu 22, 23, 24, 32, 102 itp., gdyż grupa liczebników zbiorowych staje się coraz bardziej ograniczona i nie posiadają jej liczebniki typu 20, 30, 40. W związku z tym niedopuszczalne jest użycie: *двадцать два суток*, *двадцать две сутки*, *двадцать двое суток* i autorytety poprawnościowe proponują tutaj zamianę na inne słowo, np. *двадцать два дня* lub w innych przypadkach *двадцат штук ножниц*.

O stopniowym odchodzeniu od użycia liczebników zbiorowych świadczy również zastąpienie liczebnika *двое* rzeczownikiem *пара*, np. *пара брюк*.

Wypieranie innych form przypadkowych przez tak zwane przypadki proste (biernik, mianownik) widoczne jest w użyciu po przyimku. Przyimek *по* wymaga głównie użycia celownika. Możliwe jest również użycie biernika w jego dystrybutywnym znaczeniu. Formy *по одному рублю*, *по тысяче книг*, *по миллиону жителей*, *по миллиарду рублей* są wypierane przez formy *по два карандаша*, *по три тетради*, *по четыре листа бумаги*, *по двое ножниц*, *по девяносто копеек*, *по сто билетов*, *по триста рублей*. Odmiana liczebników *сто* i *девяносто* w tych konstrukcjach jest już postrzegana jako archaiczna (por. Rozental 2005). Autor wydawnictwa poprawnościowego zwraca uwagę również na to, że liczebniki ilościowe odmieniają się coraz rzadziej. Formy *по пяти копеек* – *по пять копеек*, *по десяти раз* – *десять раз*, *по сорока мест* – *по сорок мест*, *по семидесяти рублей* – *по семьдесят рублей* odchodzą z języka, a zaczyna dominować użycie konstrukcji z biernikiem. Użycie biernika we wszystkich grupach liczebników odpowiada jego normatywnemu użyciu po liczebnikach *два*, *три*, *четыре*, *двести*, *триста*, *четыреста*.

Uproszczenia nastąpiły także w użyciu liczebników *пятьсот* – *девятьсот*, które z kolei wymagały użycia nietradycyjnej formy celownika – *пятисотам*, a szczególnej – *пятисот*, która wydaje się już w części analityczną.

Najtrudniejszymi do odmiany pozostają liczebniki zbiorowe. Naturalny rozwój języka w kierunku analityzmu ogranicza nie tylko sferę ich użycia, ale również osłabia istnienie samej formy. We współczesnej ruszczyźnie używa się następujących liczebników zbiorowych: *двое, трое, четверо*. W badaniach (autorska ankieta przeprowadzona na grupie 100 osób w różnych przedziałach wiekowych) odnaleziono obok *пятеро суток*, także formę *пять суток*. Pozostałe formy są używane w wyrażeniach, które na stałe weszły do języka: *Волк и семеро козлят, Семеро одного не ждут, Шестеро глаз да моторный баркас*. W wariantywnych formach użycia liczebników zbiorowych, np. *два друга, двое друзей* wybierana jest częściej pierwsza forma.

Liczebniki zbiorowe w pozostałych przypadkach zamieniane są formami liczebników głównych: *к двум саням, с тремя ножницами, около четырёх суток*.

Podobnie jak w przytoczonym przez nas przykładzie użycia słowa *брюки*, również rzeczownik *часы* coraz częściej jest poprzedzany słowem *пара*, a nie liczebnikiem zbiorowym *двое*.

Analogiczna sytuacja ma miejsce we współczesnej polszczyźnie. Formy liczebników zbiorowych dla użytkowników języka polskiego są na tyle trudne, że nauczyciele poświęcają ich odmianie osobne lekcje i testy kontrolne. Na zajęciach z kultury języka polskiego dla studentów humanistów problemowi odmiany liczebników poświęca się osobne wykłady. Paradygmat odmiany liczebnika zbiorowego zaczyna się redukować, a formy liczebników zbiorowych zaczynają być zastępowane liczebnikami głównymi. Jako pierwszy należy rozpatrzeć przykład *три drzwi* zamiast *троје drzwi*. Forma *троје drzwi* jest poprawna, co więcej – wciąż jeszcze funkcjonuje jako jedyna możliwa do przyjęcia. Użytkownicy języka wybierają natomiast formę prostszą *три drzwi*. Takie sformułowanie brzmi niedobrze. Podobnie rażą formy: *два drzwi, четыре двери*. W języku polskim liczebniki zbiorowe też tradycyjnie łączyły się z rzeczownikami występującymi tylko w liczbie mnogiej, jak *skrzypace, grabie, nożyce, sanie*. Prawidłowymi zatem byłyby zestawienia: *троје skrzypiec, czworo grabi, dwoje sań*. Współcześnie, zwłaszcza w języku codziennym, zastępuje się te połączenia innymi, na przykład ze słowem *para*: *две пары ножей, три пары саней*. Połączenie liczebnika ze słowem *para* konkuruje w dwóch z czterech kategorii leksemów łączących się z liczebnikami zbiorowymi. Pierwsza to wymieniona już grupa rzeczowników pluralia tantum, a druga to nazwy obiektów (na ogół – części ciała) występujących parami, np. *двое очу, рѣк, усну*. W wypadku niektórych rzeczowników takie sformułowania są już spotykane powszechnie: mówimy więc tylko: *три пары сподни*, a nie *троје сподни*. Przy innych zaczynamy umieszczać liczebniki główne: *четыре grabie, пять саней*.

Trzeba podkreślić, że im większa jest liczba tego, o czym mówimy, tym łatwiej przychodzi nam użycie liczebnika głównego. *Siedem sań*, czy *piętnaście grabi* to sformułowania właściwie nierażące, ale według respondentów połączenia: *dwa sianie*, *trzy grabie* nie brzmią dobrze. Podobnie jest z wyrazem *drzwi* – *osiem drzwi*, *piętnaście drzwi* – to formy już do przyjęcia w polszczyźnie potocznej, choć nadal niepoprawne w języku starannym. Liczebnik zbiorowy traci poszczególne formy z paradygmatu odmiany.

Jak pisze H. Jadacka:

„We współczesnej polszczyźnie liczebniki zbiorowe używane są bardzo rzadko; tendencja do usuwania ich ze wszystkich kontekstów robi wrażenie trwałe, a nawet umacniającej się. Ich konkurentami są przede wszystkim liczebniki główne, co widać np. przy charakteryzowaniu ilościowym grup różnopłciowych. Przy małych wielkościach prawdopodobieństwo użycia liczebników zbiorowych jest względnie duże (*czworo uczestników sympozjum wygłosiło referaty*); w miarę powiększania się zbioru coraz chętniej odchodzimy od jego specyfikacji płciowej, co ilustruje zdanie: *do konkursu przystąpiło trzystu trzydziestu czterech uczniów z całej Polski*. O ile na poziomie normy użytkowej takie sformułowania można tolerować, o tyle krytycyzm wobec nich musi wzrosnąć, kiedy w zdaniu pojawiają się leksykalne sygnały różnopłciowości, np. *Czterystu pięćdziesięciu trzech kandydatów ubiegało się o indeks na tym wydziale*” (Jadacka 2006, 201).

Autorka wskazuje też na inne czynniki sprzyjające eliminowaniu liczebników zbiorowych. W Warszawie i na Mazowszu popularne jest użycie rzeczowników na *-ak*, np. *kurczak*, *cielak*, *piszlak*. Ta grupa rzeczowników nie wymaga użycia liczebników zbiorowych, więc można zamiast *ośmioro żrebiąt* powiedzieć *osiem żrebaków*. Model ten przez środki masowego przekazu, skupione głównie w Warszawie, jest popularyzowany w całej Polsce. Dla użytkowników literackiej polszczyzny najbardziej typowym rzeczownikiem używanym w zestawieniu z liczebnikami zbiorowymi jest *dziecko*. W tekstach mówionych jednak pojawia się ekspansja *dwa / trzy dzieci* lub liczebnik zbiorowy jest zastępowany przez rzeczownikowe określenia liczby dzieci, np. *Oni mają piątkę własnych dzieci i trójkę adoptowanych*. Powyżej liczby dziesięć naturalne są już połączenia z liczebnikami głównymi, np.: *Tylko dziewiętnaście dzieci w tym gimnazjum ma kłopoty z matematyką*. Za użyciem liczebników zbiorowych przed określonymi leksemami przemawia nie tylko długa tradycja tych liczebników w językach słowiańskich, ale także wyrazistość semantyczna. Podobna sytuacja ma miejsce w użyciu liczebników przy numeracji tramwajów i autobusów. W Warszawie tramwaje mają numerację składającą się z jednej lub dwóch cyfr i w nazewnictwie dominuje użycie: *dwunastka*, *trzydziestka czwórka*, ale już w przypadku autobusów używane są tylko liczebniki główne: *509 (pięćset dziewięć) już jechało?*

Kolejnym etapem omawianego procesu będzie zanik paradygmatu odmiany liczebników głównych. W ich odmianie pojawiają się warianty i użytkownicy języka rezygnują z form trudniejszych, np.: w odmianie liczebnika *dwa* zauważalna jest wyraźna ekspansja form na *-u*, np. *dwu*, *bez dwu* zamiast formy *dwóch*.

Mylone są też formy *dwoma* i *dwie ma*. Dawniejsza forma *dwie ma*, w zamierzonych czasach określała rzeczowniki nie tylko rodzaju żeńskiego, lecz i męskiego. Potem używana była z kolei tylko forma *dwoma* także z rzeczownikami rodzaju żeńskiego. Od kilkadziesiątu lat trwa stopniowe różnicowanie: *dwoma* + rzeczowniki rodzaju męskiego lub nijakiego, *dwie ma* + rzeczowniki rodzaju żeńskiego. Słowniki poprawnościowe podają również, że formy: *dwoma paniami*, *dwoma córkami* nie są błędne.

Kolejną płaszczyzną, na której dochodzi do uproszczeń, jest zakres stosowania liczebnika porządkowego. Stopniowo odchodzi się od jego użycia. Mówiącemu wygodniej jest powiedzieć *strona dwieście*, a nie *strona dwóchsetna* albo *dwusetna*.

Czasami można zaobserwować odwrotną tendencję, polegającą na nadużywaniu liczebników porządkowych w odczytywaniu dat. Formę liczebnika porządkowego powinny mieć tylko odpowiedniki dziesiątek i jednostek (por. w języku rosyjskim już tylko jednostek), np.: *To był rok tysiąc dziewięćset osiemdziesiąty dziewiąty* (nie: *tysięczny dziewięćsetny osiemdziesiąty dziewiąty*) / ros. *тысяча девяносто восемьдесят девятый*.

W odmianie liczebników złożonych pojawiają się wahania w wyborze formy, np.: *trzechsetny* i niepoprawne *trzysetny*, *czterechsetny* i *czterysetny* czy *czterechsetlecie*, a nie *czterystulecie*. Zarejestrowano również w języku rosyjskim formę: *восемьсотлетие Москвы*.

Jednak największą liczbę tzw. „błędów” odnajdujemy w odmianie liczebników po przyimkach, np.: *około siedem miesięcy* zamiast *około siedmiu miesięcy*.

Na potrzeby niniejszej pracy były przeprowadzone badania w różnych kategoriach wiekowych użytkowników języka polskiego odnośnie odczytywania dat. Respondentom zaproponowano następujące zdanie do odczytania:

Polska stała się członkiem Unii Europejskiej w 2004 roku.

Rok w niniejszym przykładzie był odczytywany jako: w *dwa tysiące czwartym roku* (75%) i w *dwutysięcznym czwartym* (23%) roku oraz *dwuchtysięcznym czwartym* (2%). Dominująca część respondentów wahała się przy odczytywaniu liczebnika. Przykład ten stał się kluczowy, ponieważ w środkach masowego przekazu bardzo długo używane były obie formy.

Badania przeprowadzono na 200 osobach w dwóch kategoriach wiekowych: 19–35 i 40–55.

Podobna sytuacja ma miejsce we współczesnym języku rosyjskim. Część respondentów odczytywała zdanie jako: *В две тысячи четвёртом году*, a część jako *в двухтысячном четвёртом году*.

W środkach masowego przekazu wyraźnie dominują liczebniki główne nieodmienne, np.: *Поправки к бюджету 2012 (две тысячи двенадцать)* (źródło wiadomości telewizji OPT).

W słowniku modnych słów Władimir Nowikow poświęcił rozdział pt. *Две тысячи двенадцатый* liczebnikowi 2000 w użyciu dat 2004, 2005, gdzie opisał kurioza w związku z odczytywaniem formy lat dwutysięcznych (2012, 2005, 2010), np. *двухтыщедесятый*. Świadczy to o dużym zagubieniu współczesnych użytkowników języka w świecie liczebników (por. Nowikow 2012).

Podsumowując charakterystykę współczesnej sytuacji w zakresie zmian zachodzących w odmianie i składni liczebnika, należy odwołać się do rozważań na temat błędu i innowacji językowej.

Barbara Kryżan-Stanojević (2003) uzależnia sposób postrzegania błędu i innowacji od liberalnej lub radykalnej postawy językoznawców. Błąd jest odejściem od normy poprawnościowej, ale w językoznawstwie powoli odchodzi się od używania tego terminu, ponieważ zmiana, której podstawą może być błąd, jest istotą rozwoju języka. Różnica w używaniu tych pojęć polega na tym, że błąd jest nacechowany negatywnie, a innowacja albo neutralnie, albo pozytywnie. Część systemu jest potwierdzona i skodyfikowana przez normę, część jest realizowana w postaci uzusu. Nie tylko norma, ale i uzus są przewidziane w systemie. Innowacja zawsze znajduje się na przecięciu normy i uzusu. Innowacja nie jest już błędem, jest nowością w stosunku do poprzedniej normy, często jeszcze nieskodyfikowaną. Źródłem innowacji może być nie tylko błąd, ale i okazjonalizm czy zamierzona od początku innowacja. Warto zauważyć, że niepotwierdzone uzusem innowacje zanikają. Powszechność błędu w uzusie może doprowadzić do zmiany w normie i zaakceptowania, skodyfikowania tej normy. Uzus jest normą użytkową i funkcjonuje jako forma przejściowa do normy ogólnej.

Ostatnio obserwuje się dominację tzw. kryterium komunikacyjnego, w którym najważniejsze jest przekazanie informacji. Na drugi plan odchodzą normy językowe i stylistyczne, mniej istotny staje się błąd gramatyczny.

Zaproponowany przez Bogusławskiego (1966) mechanizm zmian w postaci dwóch przeciwstawnych tendencji – multiplikacyjnej i unifikacyjnej – ma zastosowanie również do obecnej sytuacji w dziedzinie liczebnika. Przeanalizowany współczesny materiał pozwala stwierdzić obecność multiplikacji wyrażen rozumianych jako powstawanie oboczności. Wyrażenia te stosowne są w identycznych sytuacjach. Obecna tendencja multiplikacyjna polega w głównej

mierze na przenikaniu do normy wzorcowej języka słowotwórczych potocznych z pochodzenia, które przeszły drogę od błędu ku normie.

K. Handke pisze, że we współczesnym języku polskim mamy do czynienia z wyrazistą i utrwalającą się w uzusie społecznym (normie praktycznej / użytkowej) tendencją do częściowego eliminowania odmiany nominalnej (Handke 1994, 73–83), dlatego istotne jest wyodrębnienie w języku struktur, które mogą ulec „analizacji”, oraz zarysowanie ich drogi od konstrukcji syntetycznej do analitycznej w kolejności: okazjonalizm (spontaniczne użycie) – popularyzacja nowej struktury – walka z normą – uzus – norma. Norma językowa opisuje elementy systemu językowego uznane za wzorcowe i poprawne, motywując to względami historycznymi, tradycją i kulturą językową, estetyką i uzusem. Norma językowa kodyfikuje przede wszystkim formę pisaną danego języka. Tylko na gruncie normy możliwe jest mówienie o błędzie językowym. Błąd to odstępstwo od skodyfikowanej normy językowej. O błędności czy poprawności danej formy można mówić tylko z punktu widzenia jakiejś normy. Innowacja językowa jest celowym odstępstwem od normy językowej w mowie lub piśmie, jest popierana przez językoznawców i uznana przez nich za zasadną. Uzus jest przyjętym w danej społeczności sposobem posługiwania się systemem językowym, jego jednostkami i regułami ich łączenia. Uzus jest podstawą kształtowania normy językowej. Dzieje się tak, jeśli pewne elementy, początkowo uznawane za niepoprawne, staną się szeroko rozpowszechnione, a tym samym zaczynają należeć do uzusu, uzyskują one status poprawnych w normie użytkowej, skąd po jakimś czasie mogą przejść do normy wzorcowej (por. Markowski 2005). Rola uzusu jest nieograniczona, gdyż właśnie w konsekwencji wariantywności dochodzi do zmian. O. A. Łaptiewa mówi, że uzus kształtuje się dynamicznie i jest wynikiem wzajemnych wpływów indywidualnych, socjalnych, zawodowych i związanych z wiekiem użytkownika, jego upodobaniami i preferencjami językowymi – w taki sposób powstają punkty rozkładu trwałego stanu i linie załamania obejmujące swym zasięgiem normę i system języka. Obecni użytkownicy języka polskiego i rosyjskiego żyją w dobie komunikacji elektronicznej, która wpływa na stan normy przez tworzenie i kodyfikowanie stadiów pośrednich. W związku ze znacznym zwiększeniem się grona osób publicznie piszących i mówiących dochodzi do walki wariantów normatywnych. Norma ma za zadanie jednocześnie uporządkować panujący chaos, ale również zaakceptować wariant. Uzus kształtuje trzy grupy użycia:

1. zgodne z normą literacką,
2. indywidualne i społeczno-wiekowe o charakterze przypadkowym, jednorazowym,

3. pozostające poza normą i przy tym szeroko rozpowszechnione oraz te, które utrwaliły się w mowie (czasami z oznaką przynależności społeczno-zawodowej).

Ostatnia grupa powoli burzy normę. Uzus łatwo poddaje się wszystkim wpływającym na niego czynnikom – ekonomicznym, socjalnym, zawodowym, wiekowym, indywidualnym, przestrzennym i szybko reaguje na modę językową. Do triady system – norma – uzus trzeba dołączyć jeszcze kulturę języka, gdyż jest ona wspólnym, zarówno w płaszczyźnie indywidualnej, jak i uniwersalnej, czynnikiem regulacji uzusu za pomocą normy i instrumentem realizacji społecznych i indywidualnych charakterystyk użytkownika języka. Przestrzeganie normatywnych potrzeb kulturalno-językowych pozwala istnieć normie w granicach triady w charakterze jej członu, nieprzestrzeganie natomiast albo zmienia sam status normy i prowadzi do pozasystemowych odstępstw i błędów, albo też przenosi normę do nowej jakości (por. Łaptiewa 2002). Współczesna sytuacja językowa potwierdza tezę L. Wierbickiej o nasilającej się mieszaninie stylów, przenikaniu do stylu potocznego innych rejestrów, zaniku stylu wysokiego i wypieraniu go przez średni, którego miejsce ma zająć styl potoczny (Wierbicka 2007).

Stan każdego współczesnego języka literackiego jest wynikiem konsekwentnych zmian, które w nim następowały. Zawsze jednak zmiany prowadziły do dekonstrukcji starej normy i uproszczenia systemu. Historia większości języków indoeuropejskich udowodniła, że system może istnieć bez kategorii przypadku, musi jednak wykształcić inne sposoby jego wyrażania. Na obecnym poziomie rozwoju języka polskiego i rosyjskiego należy podjąć dyskusję na temat zmian w ich strukturze. Jeszcze kilka lat temu spierano się, czy w ogóle można mówić o analityzmie w tych językach. Dzisiejsza rzeczywistość językowa nie pozostawia już żadnych złudzeń co do konieczności zbadania tego zjawiska. A kategoria liczebnika – ze wszystkimi zmianami zachodzącymi w niej na naszych oczach – najdobitniej o tym świadczy.

Literatura

- Bogusławski A., 1966, *Semantyczne pojęcie liczebnika i jego morfologia w języku rosyjskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Dalewska-Greń H., 1991, *Selektywna kategoria rodzaju w języku polskim i serbsko-chorwackim (analiza konfrontatywna)*, Warszawa.
- Derwojedowa M., 2011, *Grupy liczebnikowe we współczesnym języku polskim. Zarys opisu zależnościowego*, Warszawa.

- Feleszko K., 1980, *Funkcje form kategorii liczby w polskiej grupie imiennej*, Warszawa.
- Handke K., 1994, *Przyczyny ograniczenia fleksji nominalnej w polszczyźnie współczesnej*, [w]: *Polszczyzna a/i Polacy u schyłku XX wieku. Zbiór studiów*, red. K. Handke, H. Dalewska-Greń, Warszawa, s. 73–83.
- Jadacka H., 2006, *Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia*, Warszawa, s. 18–84, 201.
- Krzyżan-Stanojević B., 2003, *Od błędu do normy*, [w]: „Prace Slawistyczne” 114: *Procesy innowacyjne w językach słowiańskich*, red. Z. Rudnik-Karwatowa, Warszawa, s. 89–100.
- Markowski A., 2005, *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*, Warszawa.
- Sosnowski W., 2011, *Analytic Tendencies in Modern Polish and Russian*, „Études Cognitives / Studia Kognitywne” 11, s. 97–108.
- Stąpor I., 2008, *Kształtowanie się normy dotyczącej fleksji liczebników polskich od XVI do XIX wieku*, Warszawa.
- Брызгунова Е. А., 2007, *Тенденции к аналитизму в русском языке: современное состояние*, [w]: *Общетеоретические вопросы изучения русского языка: Материалы III Междунар. Конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность»*, Москва, s. 14–15 (online: <http://www.philol.msu.ru/~rlc2007/pdf/2.pdf>).
- Валгина Н. С., 2001, *Активные процессы в современном русском языке: Учебное пособие*, Москва, s. 154–181.
- Вербицкая Л. А., 2007, *Русский язык сегодня*, [w]: *Президиум МАПРЯЛ: Сборник научных трудов*, Санкт-Петербург, s. 13–34.
- Виноградов В. В., 1972, *Русский язык*, Москва.
- Голуб И. Б., 2001, *Стилистика русского языка*, Москва.
- Земская Е. А., 2003, *Русский язык конца XX века: норма не запрет, а выбор*, [w]: „Prace Slawistyczne” 114: *Procesy innowacyjne w językach słowiańskich*, red. Z. Rudnik-Karwatowa, Warszawa, s. 245–257.
- Кронгауз М. А., 2011, *Русский язык на грани нервного срыва. 3Д.*, Москва.
- Лаптева О. А., 2002, *Узус как арена языкового изменения*, [w]: *Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста*, ред. Онипенко Н. К., Москва, s. 345–353.
- Новиков Вл., 2012, *Словарь модных слов. Языковая картина современности*, Москва.
- Розенталь Д. Э., Джанджакова Е. В., Кабанова Н. П., 2005, *Справочник по русскому языку*, Москва.
- Старикова Г. Н., 2011, *Современные числительные в аспекте языковой динамики*, „Вестник Томского государственного университета” 4 (16), s 34–40.
- Чеснокова Л. Д., 1997, *Имя числительное в современном русском языке*, Ростов-на-Дону.

Contemporary Polish and Russian numerals. A contrastive study.

(Summary)

Numerals have always been a matter of great interest among linguists, because since pre-Slavic times this lexical category and its inflections have undergone many changes, which has usually meant simplification. Contrastive studies of Polish and Russian numerals have shown that this grammatical category is one of the most difficult categories to acquire and master. Numerals are the only category that has undergone such profound unifications in its declension paradigm. Currently, there are many innovations regarding the grammatical forms of numerals occurring in the language use as well as in descriptive norms. Among these changes, the following are the most significant: the grammatical forms of cardinal numerals have replaced these of ordinal numerals; numeral inflections are gradually disappearing; collective numerals have dropped their inflections. What is more, difficult case inflections are being supplanted by “simple” inflections, and the initial parts of collective numerals are no longer inflected. Another tendency observed is that syntactic placements characteristic for inflected numerals are being replaced by ones characteristic for other “simple” inflections. The abovementioned innovations are present in the synthetic linguistic systems of Polish and Russian to a different extent. The changes exhibit strong analytic tendencies in both languages. These changes manifest themselves predominantly in the lack of inflection in most forms, which is characteristic for analytic languages.